

برنامه‌ریزی آموزشی

برنامه‌ریزی درسی

تمایزات و تشابهات

دکتر نیره شاه‌محمدی
افشین چمن‌آرا

دکتر نیره شاه‌محمدی
افشین چمن‌آرا

اشاره

هنگامی که آدمی در مسیر رشد عقلانی خود به ضرورت برنامه‌ریزی در زندگی خویش پی برد، آن را در نظام‌های اجتماعی به‌عنوان ابزاری در خدمت مدیریت و رهبری، مورد توجه قرار داد. فلسفه برنامه‌ریزی به‌عنوان نگرشی که متضمن تعهد به عمل بر مبنای اندیشه، عزم راسخ و برنامه‌ریزی منظم و مداوم است، بخش انفکاک‌ناپذیر مدیریت محسوب می‌شود. فرد و سازمان برای رسیدن به اهداف خویش نیازمند برنامه‌ریزی هستند. بنابراین ضرورت برنامه‌ریزی برای رسیدن به جزئی‌ترین اهداف، واقعیتی انکارناپذیر است. نیاز به برنامه‌ریزی سازمانی از این واقعیت نشئت گرفته است که: «همه نهادها در محیطی متحول فعالیت می‌کنند.» آموزش و پرورش نیز از این امر مستثنا نیست و آموزش و پرورش بارور، خلاق و سازنده لازمه توسعه اقتصادی، اجتماعی و بازماندن از قافله علم و فناوری است. از آنجا که برنامه‌ریزی آموزشی و درسی هریک به نوعی خاستگاه همه خلاقیت‌ها و سازندگی‌های تحول‌بخش در نظام پهناور آموزشی است، در این مقاله بر آن شدیم تا تمایزات و تشابهات این دو را مورد بحث و بررسی قرار دهیم.

اجرا و ارزیابی، و نیز منابع مورد نیاز برای تحقق سیاست‌ها و اهداف در آن پیش‌بینی شده است.

تعریف برنامه‌ریزی آموزشی^۳

برنامه‌ریزی آموزشی فرایندی است که طبق آن «برنامه آموزشی» تهیه و تدوین می‌شود. تا به حال تعاریف گوناگونی از آن به عمل آمده است. در اصطلاحنامه «مرکز منابع اطلاعات آموزشی» (اریک)^۲ آمده است: برنامه‌ریزی آموزشی فرایندی برای تعیین اهداف، فعالیت‌ها، روش‌ها، منابع و برنامه‌های آموزشی است. بر اساس دیدگاه لئونارد لکت^۵: «برنامه‌ریزی آموزشی فرایندی است برای تعیین هدف‌های مناسب، تشخیص مسائل و نیازها و امکانات و محدودیت‌هایی که برای رسیدن به آن هدف‌ها موجودند یا احتمالاً وجود خواهند داشت، و نیز تنظیم فعالیت‌هایی که برای رسیدن به آن هدف‌ها لازم هستند» (نقل از همان منبع).

صدیق در کتاب «روش‌های نوین در تعلیم و تربیت» برنامه را چنین تعریف می‌کند: «برنامه یا دستور تحصیل در حقیقت نشان می‌دهد شاگرد چگونه باید چه دروسی را بگذراند» (فیوضات، ۱۳۸۱).

کلید واژه‌ها:

برنامه‌ریزی، برنامه‌ریزی آموزشی، برنامه‌ریزی درسی، برنامه آموزشی، برنامه درسی، طراحی آموزشی، برنامه‌ریزی متمرکز و غیرمتمرکز، برنامه آموزشی بلندمدت

تعریف برنامه‌ریزی^۱

برنامه‌ریزی فرایندی است مداوم، حساب شده و منطقی، جهت‌دار و دورنگر به منظور ارشاد و هدایت فعالیت‌های جمعی برای رسیدن به هدف مطلوب. عیسی

مفهوم برنامه آموزشی^۲

برنامه آموزشی طرحی است حاوی سیاست‌ها، اهداف، راهبردها و برنامه عمل مربوط به توسعه یک نظام یا یک نهاد آموزشی در خلال یک دوره زمانی معین که روش‌های

زی ملمان^۶ (۱۹۷۳): برنامه‌ریزی

آموزشی را فرایندی مشتمل بر تعیین نیازهای آموزش و پرورش، تنظیم راهبرد برای برآوردن نیازهای مزبور، تهیه طرح‌ها و پروژه‌های اجرایی راهبرد مزبور، و گرد آوردن

آن‌ها در یک مجموعه یا سند می‌داند (همان منبع).

در تعریف «یونسکو» (۱۹۷۰)، برنامه‌ریزی آموزشی برداشتی است منطقی و علمی برای حل مسائل آموزشی. چنین برداشتی مشتمل بر تعیین هدف‌ها و منابع، بررسی شقوق مختلف عمل و انتخاب عاقلانه از بین آن‌ها، تصمیم‌گیری در مورد هدف‌های مشخص در

یک دوره تحصیلی مدنظر قرار گرفته است.

در سال‌های اخیر مفهوم برنامه درسی گسترش یافته است، تا آنجا که برنامه تفضیلی همه فعالیت‌های یادگیری فراگیرنده، انواع وسایل آموزشی، پیشنهادهای در مورد راهبردهای یادگیری و شرایط اجرای برنامه و ... را شامل شده است. اصطلاح برنامه درسی دارای

و جایگزین کردن برنامه درسی در قالب نظام آموزشی (لوی، ۱۳۷۸).

به عبارت ساده‌تر، برنامه‌ریزی درسی، شامل محتوای برنامه دروس است. گاهی برنامه درسی در مفهوم بسیار محدود آن ممکن است مربوط به تعیین محتوای یک درس به خصوص شود؛ مثلاً برنامه‌ریزی درس ریاضی کلاس چهارم. ولی معمولاً دامنه عمل برنامه‌ریزی درسی

محدوده زمان معین، و بالاخره به کارگرفتن بهترین تدابیر و وسایل برای تحقق بخشیدن منظم به تصمیمات مزبور است (همان منبع).

تعریف برنامه‌ریزی درسی^۷

اصطلاح «برنامه درسی» به معانی مختلفی به کار برده شده است. از جمله به‌عنوان برنامه‌ای برای یک موضوع درسی خاص در یک پایه تحصیلی مشخص، در طول یک دوره تحصیلی، یا به‌عنوان برنامه موضوع‌های مختلف درسی در طول

دو بعد است که عبارت‌اند از: طرح برنامه درسی^۸ و برنامه‌ریزی درسی، در طرح برنامه درسی مشخص کردن اجزا و عناصر برنامه درسی مدنظر است، اما در برنامه‌ریزی درسی نحوه قرارگرفتن این عناصر کنار هم مورد نظر است (طالبی، مظلومیان و دیگران، ۱۳۸۹).

همچنین برنامه درسی شامل سلسله فعالیت‌هایی است همچون: تهیه و تنظیم فهرست رئوس محتوای درسی، تهیه و تولید مواد و وسایل آموزشی و به اجرا در آوردن

وسیع‌تر از تعیین محتوای یک درس در یک دوره آموزشی است؛ مانند برنامه‌ریزی دروس ریاضی طی دوره دبستان و دبیرستان. یا آنکه ممکن است شامل تعیین محتوای دروس یک رشته آموزشی شود؛ مانند برنامه‌ریزی درسی رشته فنی و حرفه‌ای. یا آنکه شامل تعیین محتوای همه دروس در یک دوره تحصیلی شود؛ مانند برنامه‌ریزی درسی دوره دبستان، دبیرستان و غیره.

در حال حاضر برنامه‌ریزی

در تعریف

«یونسکو»

(۱۹۷۰)،

برنامه‌ریزی

آموزشی برداشتی

است منطقی و

علمی برای حل

مسائل آموزشی

ترجمه و بیان می‌کنند. آنگاه برای تحقق این اهداف، به برآورد منابع مادی و انسانی دست می‌زنند و با به‌کارگیری خط‌مشی‌های مناسب و بهره‌گیری از منابع مادی و انسانی، راه وصول به اهداف مورد نظر را هموار می‌کنند. برنامه‌ریزان درسی با الهام از انتظارات، آرمان‌ها و نیازهای جامعه و با توجه به اهداف نظام آموزش و پرورش، به تدوین و ارائه دانش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌هایی اقدام می‌کنند که قرار است دانش‌آموزان و دانشجویان کسب کنند. بدین‌سان می‌توان کل جامعه را حوزه کار و قلمرو فعالیت برنامه‌ریزان توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به شمار آورد، کل نظام آموزش و پرورش را قلمرو کار برنامه‌ریزان آموزشی دانست - اگر به برنامه‌ریزی آموزشی در بعد کلان آن نگریسته شود - و سرانجام کلاس درس را حوزه کار و قلمرو برنامه‌ریزان درسی به حساب آورد. به عبارت دیگر:

- برنامه‌ریزی آموزشی و برنامه‌ریزی درسی دارای مبانی مشترک نظیر مبانی فلسفی، روان‌شناختی و غیره هستند
- برنامه‌ریزی آموزشی و برنامه‌ریزی درسی را می‌توان تحت نظام برنامه‌ریزی متمرکز یا غیرمتمرکز طراحی کرد.
- برنامه‌ریزی آموزشی و برنامه‌ریزی درسی، هر دو تحت تأثیر عوامل و عناصر بیرونی و درونی هستند.
- برنامه‌ریزی آموزشی و برنامه‌ریزی درسی هر دو دارای مراحل طراحی چرخه‌ای و عناصر مشترک هستند (پروند، ۱۳۶۹).

وجه تشابه بین برنامه‌ریزی آموزشی و درسی

گرچه هریک از اصطلاحات یاد شده حوزه عمل مشخصی دارند و قلمرو فعالیت آن‌ها با یکدیگر متفاوت است، اما گروهی برنامه‌ریزی درسی را همان برنامه‌ریزی آموزشی می‌دانند و وجه تمایزی بین آن‌ها قایل نیستند. زیرا برنامه‌ریزی درسی را جزئی از برنامه‌ریزی آموزشی تلقی می‌کنند و بر این باورند که پیوند و ارتباطی ناگسستنی میان این دو نوع برنامه‌ریزی وجود دارد. هنگامی که برنامه‌ریزان توسعه، انتظارات اجتماعی، آرمان‌های دینی و فرهنگی و نیازهای بخش‌های اقتصادی به نیروی انسانی ماهر را برای برهه زمانی خاص و در قالب برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مشخص می‌کنند، برنامه‌ریزان آموزشی نیز تا آنجا که به نظام آموزش و پرورش مربوط می‌شود، این انتظارات، آرمان‌ها و نیازها را در قالب اهداف آموزشی

درسی نوعی برنامه‌ریزی منظم و اندیشمندانه است که متضمن یک سلسله گام‌های معین به شرح زیر است:

- تعیین هدف‌های کلی؛
  - تدوین مواد آموزشی، آزمودن دقیق آن‌ها، اجرای آن‌ها از طریق اشاعه در نظام آموزشی؛
  - ارزشیابی و کنترل کیفیت.
- تمام این مراحل به طور منظم به بازنگری مجدد برنامه درسی منتهی می‌شوند. همچنین کلیه روش‌های آموزشی (فعالیت معلم، فعالیت‌های دانش‌آموز، اداره کلاس و غیره) مختص اجرای برنامه درسی هستند و همراه با مواد آموزشی به وجود آمده‌اند (همان منبع).
- امروزه برنامه‌ریزی و توسعه برنامه درسی مناسب و عملی، وظیفه پیچیده‌ای است و مستلزم درگیری بسیاری از بخش‌ها و نیروهای آموزشی جامعه بزرگ‌تر و به مساعدت و همکاری برنامه‌ریزان آموزشی بلند پایه کشور نیاز دارد.

برنامه‌ریزی آموزشی و درسی

برنامه‌ریزی آموزشی شامل کاربرد منظم روش‌های تحلیلی در مورد هر یک از اجزای نظام آموزشی است. هدف آن استقرار یک نظام آموزشی کارآمد است و همواره بخشی جدایی‌ناپذیر از برنامه‌ریزی توسعه به‌شمار می‌رود. برنامه‌ریزی آموزشی باید بیان‌کننده مجموعه کاملی از سیاست‌ها و خط‌مشی‌های دولت در مورد نیازهای یادگیری همه مردم، در سنین و شرایط مختلف یادگیری، خواه در نظام آموزشی رسمی و خواه در نظام آموزشی غیررسمی باشد. از این رو شامل آموزش مستمر ضمنی، آموزش رسمی و آموزش غیررسمی می‌شود. در حالی‌که برنامه‌ریزی درسی عبارت است از برنامه‌ریزی فعالیت یاددهی - یادگیری به منظور ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار یادگیرندگان و ارزیابی میزان تحقق این تغییرات. به عبارت دیگر، برنامه‌ریزی درسی در برگیرنده کلیه فرصت‌های یادگیری در مدرسه است. در واقع جزئی از فعالیت‌های مربوط به برنامه‌ریزی آموزشی محسوب می‌شود که تمام تجربیات آموزشی را که مدرسه عهده‌دار آن‌هاست، در برمی‌گیرد. بیشتر به تجربیات کودکان مربوط و فراتر از محتوای آموزش است، زیرا تنها محتوا نیست که برنامه درسی را می‌سازد. برنامه‌ریزی درسی از سوی دیگر امری مهم در هدایت و راهنمایی زندگی فراگیرندگان است. چرا که محیط ویژه یادگیری را به منظور هدایت علائق و توانایی دانش‌آموزان در جهت مشارکت اثربخش در زندگی اجتماعی و ملی در برمی‌گیرد. به

علاوه، با مسئله بهبود و اصلاح زندگی فردی و اجتماعی سروکار دارد.

به‌طور کلی برنامه‌ریزی درسی ویژه‌تر، اختصاصی‌تر و کیفی‌تر از برنامه‌ریزی آموزشی است. برنامه‌ریزی آموزشی در حوزه کلی نظام آموزشی محدود به برنامه درسی نمی‌شود، بیشتر جنبه کمی دارد و با صورت و ظاهر آموزش و پرورش مرتبط است. برنامه‌ریزی آموزشی بیشتر با مباحث و مدل‌های کمی جمعیت‌شناسانه، خط‌مشی‌ها و سیاست‌های دولت و جنبه‌های اقتصادی آموزش و پرورش مرتبط است. برنامه آموزشی یک کل است، در صورتی که برنامه درسی یک جزء از اجزای برنامه آموزشی خاص است.

برنامه آموزشی بلندمدت و شامل انواع برنامه‌های درسی مورد نیاز و انواع فعالیت‌های پرورشی مکمل است. همان‌طور که ذکر شد، هر دو نوع برنامه‌ریزی دارای عناصر مشترک «هدف، روش، وسایل و غیره» هستند، اما در برنامه آموزشی، عناصر ماهیت آموزشی دارند و در برنامه درسی، عناصر ماهیت درسی دارند. برنامه‌ریزی آموزشی با آینده سروکار دارد و از تجربیات گذشته نیز بهره می‌گیرد (پیشین).

تعامل برنامه‌ریزی آموزشی، برنامه‌ریزی درسی و طراحی آموزشی

برنامه‌ریزی آموزشی، برنامه‌ریزی درسی و طراحی آموزشی از مفاهیم عمده در ادبیات آموزشی هستند. از آنجا که برنامه‌ریزی راه و روشی به‌منظور هدایت منظم فعالیت‌های انسانی برای تحقق

اهداف و مقاصد مشخصی است و به تعبیری دیگر، نقشه راه برای رسیدن به مقصود و جهت‌گیری منطقی برای فعالیت‌هاست، منطقی لازم است از نیازها و انتظارات، شرایط و امکانات، منابع و تجهیزات و همچنین موانع و محدودیت‌ها، اطلاعات جامع و دقیقی جمع‌آوری و برای تحقق اهداف موردنظر، مناسب‌ترین و مؤثرترین راهبردها را پیش‌بینی و توصیه کنیم.

برنامه‌ریزی آموزشی که طبعاً به برنامه‌ریزی در حیطه آموزش و پرورش می‌پردازد، موضوعات اساسی چون هدف‌های غایی و کلی با توجه به فلسفه آموزش و پرورش، نیازها، امکانات، منابع و محدودیت‌ها و موانع و همچنین راهبردهای لازم برای رفع نیازها را مد نظر دارد. تعریف «یونسکو» از برنامه‌ریزی آموزشی، عبارت از برداشت علمی و منطقی برای حل مسائل آموزشی است. از این تعریف نتیجه می‌گیریم که برنامه‌ریزی آموزشی فرایندی است مستمر که به صورت مجموعه‌ای متشکل و کلی، مجموعه خواسته‌ها و انتظارات و مسائل آموزش و پرورش یک کشور را براساس تدبیری راهبردی و عملی هدایت می‌کند.

درون‌داد این فرایند، شامل همه نیازها اعم از نیاز فردی و اجتماعی، اولویت‌ها، اهداف و مقاصد براساس سیاست‌ها و خط‌مشی‌های مورد نظر، امکانات لازم اعم از مالی و مادی و انسانی، اطلاعات و دانش کمک‌دهنده، و وسایل و ابزارهای لازم برای تحقق هدف‌هاست. فرایند این کل، خود مجموعه‌ای از اعمال، فعالیت‌ها، کوشش‌ها و تلاش‌ها را در قالب برنامه‌ها، طرح‌ها، راهبردها،

امروزه

برنامه‌ریزی و توسعه برنامه

درسی مناسب

و عملی، وظیفه

پیش‌بینی و توصیه

مستلزم

درگیری بسیاری

از بخش‌ها و

نیروهای آموزشی

جامعه بزرگ‌تر

و به مساعدت

و همکاری

برنامه‌ریزان

آموزشی بلند پایه

کشور نیاز دارد

حیطه کار

برنامه ریزی در تهیه و تدوین محتوای آموزشی، فراهم آوردن زمینه و امکانات لازم به منظور برآورده شدن انتظارات آموزشی یا بروندادهای نظام برنامه ریزی آموزشی است

فنون و تجارب متفاوت و متنوع شامل می شود.

برونداد این فرایند نیز صلاحیت ها، توانایی ها و انتظارات مورد نظر در نظام کلی آموزش و پرورش است. بدیهی است که برنامه ریزی آموزشی، خود دارای سطوح گوناگونی است که امکان دارد از سطح بسیار کلی مجموعه نظام آموزش و پرورش کشور تا سطح بسیار خرد مانند مدرسه را تحت پوشش قرار دهد. هرگونه دانش و اطلاعات، نظریه، راهکار و یا راهبردهای مشخص در این چارچوب، ممکن است به روشن تر شدن مسائل این حیطه از نظام آموزش و پرورش کمک کند و به عنوان وسیله و راهنمایی برای اصلاح، رشد و افزایش کیفی فعالیت ها در این زمینه به کار گرفته شود.

از طرف دیگر، حیطه کار برنامه ریزی در تهیه و تدوین محتوای آموزشی، فراهم آوردن زمینه و امکانات لازم به منظور برآورده شدن انتظارات آموزشی یا بروندادهای نظام برنامه ریزی آموزشی است. این هدف از طریق مجموعه فعالیت های هدف دار و مبتنی بر نیاز و متکی بر روش های مناسب تحقق می یابد و نیز به نظریات و نقشه های مشخص شده در برنامه آموزشی جامه عمل می پوشاند. این مجموعه فعالیت های هدف دار و نظام مند و روش مدار، خود طی فرایندی منطقی، منظم و علمی، چارچوب محتوای آموزش در سطح برنامه های خرد و کلان آموزشی را طرح ریزی و چگونگی سازمان بندی محتوا را برای تحقق اهداف مشخص شده تعیین می کند. بدیهی است که برنامه ریزی درسی از

سطح کلان (یعنی دوره ها و پایه های تحصیلی) تا سطح خرد (یعنی یک ماده درسی خاص) نیز دارای چنین چارچوبی است. در این حیطه، برنامه های درسی ویژه برای قشر خاصی از مخاطبان آموزشی، در هر دو سطح خرد و کلان ممکن است مورد توجه باشد.

مرور نظریه های برنامه ریزی درسی به ویژه نظریه های جدیدتر و کاراتر، راهکارها و شیوه های اعمال نظریه ها در محیط های واقعی آموزش یعنی مدارس و کلاس های درس، عوامل تشکیل دهنده محتوا، بحث تعادل روش و محتوا در برنامه های درسی، راهنمای تهیه و تدوین و یا تألیف محتوای آموزش در هر سطح، از طریق تهیه کتاب های درسی و کمک درسی، نقش روش های یاددهی - یادگیری در تحقق اهداف، برنامه ها و به ویژه جایگاه و تأثیر ارزشیابی در همان راستا، زمینه های عمده و مهمی هستند که انتظار می رود برای بحث و تبادل نظر و نقد و بررسی، مورد توجه فرهیختگان، کارشناسان و صاحب نظران فرهنگی و آموزشی قرار گیرند.

نکته آخر در این ارتباط طراحی آموزشی است که جایگاه خود را با انتخاب یا ابداع روش ها و گزینش یا تهیه و تدوین محتوا در هر یک

منابع

۱. پروند، محمدحسن (۱۳۶۹). مقدمات برنامه ریزی آموزشی. انتشارات صحیفه. تهران.
۲. طالبی، سعید؛ مظلومیان، سعید؛ و دیگران (۱۳۸۹). اصول برنامه ریزی درسی. انتشارات دانشگاه پیام نور. تهران.
۳. فیوضات، یحی (۱۳۸۱). مبانی برنامه ریزی آموزشی. نشر ویرایش. تهران.
۴. لوی، الف (۱۹۲۳). مبانی برنامه ریزی آموزشی و برنامه ریزی درسی. ترجمه فریده مشایخ. مدرسه. تهران. ۱۳۷۸.
۵. مهرمحمدی، محمود (۱۳۹۰). برنامه ریزی درسی؛ ماهیت و قلمرو آن. انتشارات سمت. تهران.

از شرایط خاص (سطوح گوناگون برنامه) با هدف کمک به افزایش درجه تحقق هدفها و نیل به نتایج مثبت یادگیری مشخص می کند. از آنجا که از طریق طراحی آموزشی مناسب به بهترین وجه می توان بر حصول نتایج مورد انتظار در برنامه امیدوار شد و به تحقق مقاصد و اهداف آموزش دل بست، هرگونه دانش و اطلاعات در زمینه چگونگی شکل گیری برنامه های کلان و یا برنامه های خرد با ارائه شیوه های اجرایی و عملی می تواند مفید باشد. بررسی درجه مفید بودن یا کارایی الگوهای متفاوت طراحی آموزشی و درسی، مقایسه تطبیقی ساختار و سازمان بندی الگوها، روش های طراحی و نیز شیوه های نقد و بررسی الگوها و ارائه هرگونه نظریه ابتکاری و نو، از موضوعات ضروری و دارای اهمیت در این زمینه هستند (مهرمحمدی، ۱۳۹۰).

پی نوشت

1. Planning
2. Educational Program
3. Educational Planning
4. ERIC
5. Leonard lecht
6. zymelman
7. Curriculum development
8. Curriculum design